

legű kompozíciót. Mindig az emberből indul ki, sohasem jellemző reá valamilyen tisztán grafikai tömegelosztás vagy vonaljáték, amely mellett az embert csak függetlennek, kitöltő elemnek érzéne. Mégis szilárd kompozíciót rajzi stílusának sommás erejével teremti meg, nem pedig valamilyen előre meglevő optikai ritmussal. Lapjainak ezen felül külön, melengető szépséget ad, hogy Kós Károly művészetté fokozza bennük a kézművességet, a kézművesség józanságát és becsületét.

Könyvdíszító lapjai kétségen kívül beleilleszthetők fiatalkorának, a század elejének művészeti törekvéseibe, de nem magyarázhatók maradék nélkül az akkor erjedő stílusból. Az, hogy egyszerű eszközeiből telített művészet keletkezett, az, hogy néha szinte kezdetleges rajzú lapjai feledhetetlenek, nyilván annak is köszönhető, hogy lapjait állandó áthallások teszik gazdaggá: rajzaiban a tollat vezető kéz mozgása, a tereket alkotó építész képzelete, az író lényegretörő világossága egyesül.

BALOGH FERENC

Az embernek épített

KÓS KÁROLY ÉPÍTÉSZETÉNEK ÉRTÉKEI

Bár a magát mindig építésznek valló Kós Károly tevékenységében a tervezőmunka többnyire kényszerűen hol az irodalmi, hol a közéleti elfoglaltság miatt háttérbe szorult, architektúrája mégis nagy jelentőségű. Maradandó az a mód, ahogyan az építészetet a kultúra elválaszthatatlan részeként tárgyalja művelődéstörténeti „vázlatái”-ban, ahogyan építészetelmélete és gyakorlata emberközpontúvá válik, ahogyan természeti-táji-népi és nemzeti hagyománytisztelő építészetet hozott létre historizmus nélkül, szellemi igényből, s ahogyan mindig következetes maradt meggyőződéses formáihoz. Ma is bízunk a technológia emberi megszelídíthetőségében.

Erdély köveit ő szólaltatta meg s teremtetett belőlük európai rangú építészetet. Nem a stílusjegyeket kereste elsősorban, hanem a létrehozó embert, aki lelki alkának megfelelően formálta épületeit „a maga képére”. Ez a modern felfogás vezetett a különböző történelmi korok emberének életforma-ismeretéhez s műemlékeinkkel kapcsolatos közművelődési kérdések tisztázásához. A legszebb példa a Mátyás király kolozsvári szülőházának restaurálásához fűződő következtetés: Kós Károly teljes joggal feltételezi, hogy a keleti utcásor külön bejáratú harmadik szobája lehetett a „vendégház”, ahol Szilágyi Erzsébet megszállt (*Erdélyi Helikon*, 1943. 4). A kolozsvári színház hajlékaival foglalkozva ugyancsak a funkció, az emberi használhatóság kerül nála előtérbe: a Farkas utcai volt első magyar állandó színház épületéről nem azt tudjuk meg, hogy milyen mértékben volt empire vagy copf stílusú, hanem elsősorban azt, hogy „látási és hallási lehetőségei kifogástalanok voltak a színház minden helyén”, s az erdélyi tervező Alföldi Antal 1804-ben „az erdélyi művészi hagyományokra alapozottan, térben, vonalban, színben és díszítésben ... derűsen komoly művészi nézőterét valósította meg (*Erdélyi Helikon*, 1942. 5).

Kós Károly úttörő felfogásának legbeszédesebb bizonyítéka az a lelkesedés, ahogyan az angol Ruskin és Morris építőművészetét idézi és propagálja 1923-ban. Ruskin legnagyobb érdemének azt tartja, hogy nyíltan leleplezte kora művészetének eltávolodását az élettől, stílust, formát „a népnél keresett, és a népművészet forrását a középkor művészetében találta meg” (*Hármaskönyv*, 1969. 60—61). Morris eseté-

ben az iparművészet megteremtőjét üdvözli, aki házat, lakást, otthont ad kora embernek úgy, hogy a művészetben mindenki részesül. Hangsúlyozza, hogy Morris eredménye „angol otthon lett”, mivel mind külső, mind belső felépítésében a helyi szokásokhoz, tradíciókhoz alkalmazkodott, s éppen ez a nemzeti vált egyben modernné.

Kós Károly ítéletét érdemes ellenőriznünk világirodalmi összehasonlításban. Nikolaus Pevsner angol művészeti író tizenegy nyelvre lefordított *Az európai építészet története* című munkájában szinte két évtizeddel később szövegi le: „Morris társadalmi-esztétikai elmélete, amint az az 1877-től tartott számos előadásában és beszédében megtestesül, megmarad a történelemben. Megpróbálta feleleveníteni a hasznosságra vetett régi hitet, helytelenítette, hogy korának építészei és művészei orcátlanul semmibe veszik a mindennapi igényeket, hiteltelenek tartott minden fajta művészetet, amelyet egyéni géniusz alkot az értők kis csoportja számára, és lankadatlan buzgalommal hangoztatta azt az elvet, hogy a művészet akkor számít csak, »ha mindenki osztozik benne« — s mindezzel megvetette a modern mozgalom alapját” (magyar kiadás, 1972. 401). S amikor mindezt számunkra Kós Károly jóval előbb megfogalmazta, nem is volt már új tanítvány, hiszen népi ihletésű megvalósításainak második évtizedében van.

A monográfus Pál Balázs szerint Kós Károly építészet szemléletének gyökerei a ruszini, morrisi nézetek mellett a századforduló építészetének, a szecesszióknak a törekvései, amelyek ifjúkorát megtermékenyítik, de ilyen gyökér „a magyar nép művészetének és építészetének világa, szerkesztésmódjának logikája” és a kisázsiai tanulmányúton szerzett élményanyag is. Mindez azonban csak alap egy olyan formavilág és sajátos jellegű erdélyi építészet létrehozásához, amely lépést tartott a megváltozott életformákkal és tégigényekkel. Saját magára is jellemző, amit Kós Károly (1923-ban) a szintén angol Ashbee építészetében meglát: „Az embernek, a családnak építi a házat, nem másnak; épületei nem kirakati tárgyak. Mindig a belsőt tervezi, melyhez a külső úgy simul, mint a dió beléhez a védő héj... Az anyagot mindennek felett szereti és megbecsüli: sohasem hazudik tehát; ami fa, azt fának is mutatja, ami vakolat, az nem utánoz követ.” Ez Kós Károly stílusa is.

Hasonlóan az ő építészetére jellemző mindaz, amit *A székely nép építésze* című tanulmányában (1944) leszűr. Észrevételei szerint e nép építészeti jellege: „... alaprajzban a zártság és egység, felépítésében az egyszerű nagyvonalúság, szinte minden díszítés mellőzése, a szerkezeti szükségesség kihangsúlyozása, a felületek és nyílások viszonyából adódó monumentalitás.”

Ami Kós Károly építészetének jellemzőit illeti, ezeket röviden a következőkben foglalhatjuk össze: a természetből nő ki, ahhoz alkalmazkodik a helyi anyagok használata révén, melyek elsősorban a kő és a fa; a magastető következetes alkalmazása, amit az erdélyi éghajlat „termelt” ki, s így táji-nemzeti sajátossággá vált; hagyományos elemek szerkezethű, geometrikus és puritán kezelése, ami a középkori eredetre és korszerű alkalmazásra vall; következetesség, nagyfokú természetesség, emberközelség; gazdaságos megoldás, olcsó üzemeltetés és a tökéletes térkihasználásra való törekvés, mely a kereszt, T és L alaprajzokhoz viszonyítva az említett zárt alaprajzban valósul meg; a főhomlokzat eltűnése, szinte dísztelen, nagyvonalú, emberi léptékű megjelenés; a magastető nyújtotta manzárdmegoldás alkalmazása térkihasználás, gazdaságosság céljából; funkcionális, a modern ember életkörülményeiből kifejlesztett, lehetőleg zárt alaprajz, mely mindig kiindulópont; művészi ízléssel ellenőrzött egyedi tetőjáték, mely a funkció kifejezőjévé válik; a fedett veranda következetes alkalmazása: ez a belső és külső tér, a mesterséges és természetes környezet közötti funkcionális kapocs, a tavasztól késő ősziig kényelmet szolgáló terület.

Ezek után nyugodtan rendet teremthetünk a Kós Károly építésze körül kialakult nézetek, vélemények, ítéletek között, s elmondhatjuk, hogy ez az építészet:

1. *Nem romantikus*, mert nem a köntös problémájával foglalkozik, és nem egy régi stílust elevenít fel díszítés céljából, annak ellenére, hogy bensőséges kapcsolatot keres a tájjal és a középkor építészetét tiszteli.

2. *Nem szecessziós*, mert a kimerült eklektikus formákat nem igyekszik feltételül más díszítéssel helyettesíteni, bár a szecessziósokhoz hasonlóan ő is az újat keresi, és a régiből való kiválást, kiszakadást vallja. Szecessziósnak elsősorban Lechner Ödön építészetét tartja, s el is határolja magát tőle. Legfeljebb akkor fogadja el saját maga besorolását a szecesszióba, ha ebbe a fogalomkörbe az egész modern, még mindig nem stabilizálódott építészeti mozgalom belekerül.

3. *Nem is népi alkotóművész*, mert építésze a megváltozott életkörülményeket, életfunkciókat veszi alapul, s népi ihletéssel is urbánus, városos építészettel hoz létre. A népi építészetben a tornác, az eresz mindig a főbejárattal kapcsolatos tér (a hazaérkező parasztember itt rakja le a cókókját, itt rázza le magát, s épületének ablakai kicsinyek, mert egész nap a természetben lévén kap bőséges napfényt, s a lakás fűtése fontosabb), míg az ő verandái a főbejárattól teljesen elkülönülnek s az esőtől megvédve nyújtanak pihenési és kikapcsolódási lehetőséget.

4. *Inkább premodern*, mert organikus, funkcionális, szerkezetszerű és belülről kifelé tervez, a reális emberi térigényeket követi úgy, hogy az épület díszévé maga a „dióné” váljék.

5. *Nem modern*, mert tájainkon 1910-ben s még 1930-ban sem volt itt az ideje az új technológiának, s a vasbeton, acél és üveg még sokáig nem válhatott a legmegközelíthetőbb helyi anyaggá, a tömegigény sem jelentkezett még olyan mértékben, mint később, s Kós Károly legjelentősebb munkái erre a korra esnek.

6. Bizonyos szempontból — emberközelségből — mégis *modernebb*, mint a mai gyakorlat, mert olyan táji-nemzeti jelleget sugárzott anyagszerűen, amilyen a mai építészet még nem tudott következetesen megvalósítani, holott ez létező és fokozatosan erőre kapó folyamat. A modern építészet elsősorban még mindig a technológia fejlesztésével van elfoglalva s egy tudományos pszichológia részvétele még csak jelzett igény. Amit Kós Károly kis léptékben, főleg családi házak méretében művészete segítségével elért, azt tömegméretekben már csak egy rendkívül magas tudományos szint nyújthatja újra, új anyagokkal és új technológiákkal.

A modernnek több fejlődésvonala létezik, s itt megint párhuzamot vonhatunk Kós és Pevsner felfogása között. Kós Károly 1930-ban *Új építőművészet* című írásában, ahol a budapesti XII. nemzetközi építészeti tervkiállításról számol be, megállapítja, hogy „a művészek túlnyomó többsége az eklekticizmust szinte teljesen elvetette és a művészi megoldást két irányban igyekszik megtalálni: egyrészt az új anyagok és újabb meg újabb szerkezetek esztétikus alkalmazása által, másrészt lehetőleg az illető nemzetek építészeti hagyományai alapján és a helyi viszonyokhoz, a természeti környezethez és az éghajlathoz alkalmazható népi architektúrájának szellemében” (*Hármaskönyv*, 1969. 96). Erről a két irányról európai méretekben beszél Pevsner már említett könyvében, amikor a táji-nemzeti jellegért harcoló építészek érveit idézi: „... bár minden egészséges múltbeli stílus kezdetben lényegileg nemzetközi volt, végezetül mind nemzeti jelleget öltött... Hogy lehetne az ilyen fejlődésnek útját állni? Hiszen a nemzeti sajátosságok éppúgy tagadhatatlanul léteznek, miként a nyelv, gazdagítják, és nem feltétlenül fenyegetik a nemzetközi szint.”

A kérdés ma tulajdonképpen nem olyan éles, mint ezelőtt harminc évvel, amikor a modern építészet legnagyobb kérdése még a technológia kidolgozása, az anyag meghódítása, a nagyfokú gépesítés és szabványosítás megvalósítása volt, s ezt a hihetetlenül megnövekedett tömegigény felismerése diktálta. A táji-nemzeti jelleg problémája csak később került előtérbe. Hiszen még ma is magán a technológián van a hangsúly, s ezen a téren még mindig forradalmi változások várhatók, bár a túlzott anyagközpontú racionalizmusnak érezhetők már a visszahatásai. Az egyik ilyen reakció a szélsőséges egyénieskedésre való törekvés, a mindenáron újat akarás, a bizarr építészeti akrobatika; a másik azonban már egy tudományosan megközelített új emberközpontúság és nemzetközi differenciálódás szükségének megfogalmazása. Az építészet itt kerül közelebb a tájak és nemzetek konkrét emberéhez.

Egy jeles román szerző, Codrea Marinescu írja *Tradiție și inovație în arhitectură* (Hagyomány és újítás az építészetben) című, 1970-ben megjelent könyvében: „A nemzeti sajátosságok építészeti művelése etikai jelentősége mellett egyúttal a

mai építészet változatosságának egyik legjelentősebb elérhetési módja.” Ugyancsak ő idézi Kenzo Tange világhírű japán építésszt: „Ma a legfontosabb, létfontosságú feladatunk az olyan alkotás, amely egyidőben emeli fel a múltat és a jövőt.”

Az új emberközpontúság, a „biorealizmus” fogalmának megalkotója, az osztrák származású Richard Neutra amerikai építész látta meg és hirdette, hogy a modern építészet elhanyagolta az embernek mint lelki-fiziológiai egységnek a szempontjait. Egy önletrajzi írásában a legjelentősebb mai feladatnak a szociológia, biológia és pszichológia eredményeinek gyűjtését és rendszerezését tartja fontosnak az építészet és városrendezési gyakorlat számára. Kós Károly építészeti úttörésének nemzetközi értékét vizsgálva, érdemes átgondolnunk az előtérbe kerülő új emberközpontúság Neutra jelezte problémakörét.

Ma már nem egy elvont modern embernek kell tervezni akkora helyiséget, hogy bútorai és ő maga csupán csak elférjenek, hanem a társadalomtudomány segítségével, felméréseken alapon kell megismerni a különböző szakmabeliek és változó szerkezetű családjaik életformáját, szokásait és tégigényeit, mivel ez nemcsak szakmánként, hanem tájanként s esetleg nemzetenként is más és más szükségletet vezet. Az ember fiziológiai tulajdonságai az éghajlattól függetlenül azonosak ugyan, de a változó széljárású, változó hőmérsékletű, más és más hőingadozású és csapadékmennyiségű vidékeken a komfort elérése más és más megoldást kíván. A használatos anyagok ipari termékek, s itt elsősorban a burkolóanyagokról van szó, de ezek nemzetközi változatossága olyan nagybodó skála, hogy ugyancsak helyi sajátosságokat jelez. A fűtés technikái is változnak, s így ez is a nemzetközi stílustól eltérő megoldásokat eredményezhet. Mindezt tényleg kutatni, gyűjteni és tudatosítani kell, a technológia fontosságának szintjére kell emelni az emberi igények fontosságát, árnyaltan keresve a megfelelő tudományos lehetőségeket. Ha figyelembe vesszük a lélektani szükségleteket is, akkor hagyományosan kedvelt, valahonnan már ismert s esetleg még ismeretlen különlegességek igényléséhez jutunk, ami változatosságot s ugyancsak sajátos színt kölcsönöz, ha sikerül a pusztá formalizmust és anyagszerűtlen megoldásokat mellőzni.

Csak így tudom értelmezni Richard Neutra „biorealizmus”-át, s a funkcionalista racionalizmus építészetének jövőjét ilyen alapon inkább egy *psziho-racionalista építészet* kialakulásában látom. Lényegében ugyanúgy emberközpontúság ez, mint amilyenek a csíráival Kós Károly természeti-táji-népi és nemzeti hagyománytisztelő építészetében már talákoztunk. Vajon véletlen-e, hogy nevével ma már a román építész szakmunkáiban is találkozunk? Richard Neutrát magyar monográfusa, Máté Pál az organikus építészet folytatójának és továbbfejlesztőjének tekinti, miközben Frank Lloyd Wright személyében az építészet egyik „felszabadítóját” és a modernség talán legnagyobb úttörőjét tiszteli a világ. Megírták már többször Kós Károlyról is, hogy építésze leginkább a Wright-féle organikus-premodern irányzathoz hasonlítható. Joggal. Ő a mi építészetünk felszabadítója s építészeti humanizmusa hovatovább egyre nagyobb megbecsülésnek örvendő megtalálja folytatóit és továbbfejlesztőit.

GÖRÖMBEI ANDRÁS

A Varjú-nemzetség

Az első világháború teremtette szomorú történelmi szituáció az emberi egyéniséget minden korábnál szigorúbban tette mérlegre. A kérdés éle legtöbbször az egyének egzisztenciáját is érte. A történelem olyan helyzetet teremtett, melyben a morális érték sorsa kilátástalanná vált, a pusztá létet is fenyegette a tiszta ember-